

NIEUWSBRIEF

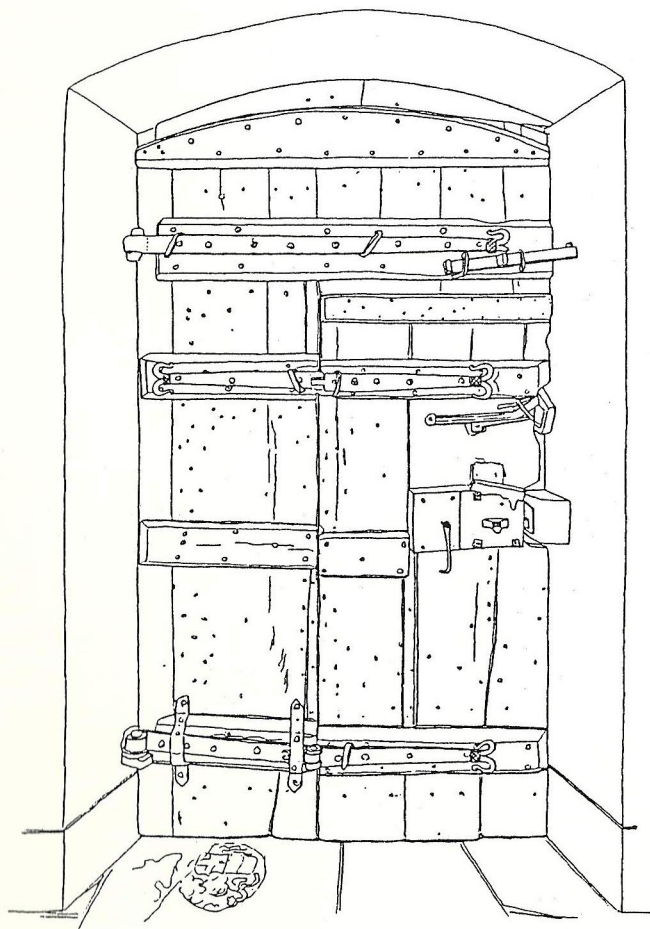
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nummer 17

Juli 1996



Stichting Bouwhistorie Nederland

- Algemeen bestuur:* mr G.W. van Herwaarden (*voorzitter*)
 ir G. Berends
 ir A.H. van Drunen
 ir J. Kamphuis
 B.J.M. Klück
 drs J.M.H. Penders (*onderwijs-coördinator*)
 drs K.J. Steehouwer
 dr D.J. de Vries
- Dagelijks bestuur:* A.H.M. Glaudemans (*secretaris*)
 ir R.J.W.M. Gruben (*penningmeester*)
 drs K. Emmens
- Redactie Nieuwsbrief:* ir G. Berends
 A.H.M. Glaudemans
 ir R.J.W.M. Gruben
 dr R. Stenvert
 drs M.E. Stades-Vischer
- Redactieadres:* **Nieuwsbrief Bouwhistorie**
Bethaniëstraat 4
5211 LJ 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-6145225
- Kopij / reacties:* **Vóór 1 september a.s. te zenden aan het bovenstaande redactieadres.**
 De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).
- Donateurs:* U kunt donateur van de SBN worden door jaarlijks minimaal f. 25,- over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.
 U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de vier maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

Van het bestuur

Dat ook binnen de SBN niet altijd alles even gladjes verloopt, bleek uit de annulering van de voor 11 mei j.l. aangekondigde donateursdag in Leiden. Onze 16e Nieuwsbrief verscheen wat aan de late kant en de aankondiging van de dag ook, zodat zich kort voordat de dag zou plaatsvinden er onvoldoende definitieve aanmeldingen waren en het bestuur zich genoodzaakt zag de bijeenkomst af te blazen. Inmiddels hebben alle donateurs een oproep ontvangen voor de donateursdag op **zaterdag 21 september**, die zoals eerder gepland in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden zal plaatsvinden. Deze dag zal mede in het teken staan van vijf jaar SBN. Het wordt dus een - bescheiden - jubileumbijeenkomst. Het bestuur hoopt mede om die reden vele bouwhistorici in Leiden te treffen, want de bouwhistorische wereld moet niet alleen telkens duidelijk laten zien dat zij er is, maar ook telkens duidelijk maken wat zij wil in het kader van het monumentenbeleid. Komt dus allen !

Het SBN-bestuur liet de directie van de RDMZ weten met voldoening en instemming kennis genomen te hebben van het RDMZ-beleidsplan, getiteld "Monumenten breed bekeken". De voor de bouwhistorici meest relevante passages uit dit stuk werden al vermeld in de vorige Nieuwsbrief. De uitwerking van de in dit beleidsplan aangegeven voornemens vormde één van de gespreksonderwerpen op 7 juni j.l., toen een tweede overleg met de directeur van de RDMZ plaatsvond. Het andere onderwerp was de Leidraad.

Het kan natuurlijk niet zo zijn, dat alleen de RDMZ nijver sleutelt aan een beleidsplan. Ook op de SBN rust de plicht zich, nu in de afgelopen vijf jaren tal van stappen zijn gezet om de doelstellingen van de stichting te verwezenlijken, kritisch af te vragen: hoe nu verder? Waarop dient de aandacht van de SBN in de komende jaren primair te worden gericht? Op basis van een door Koos Steehouwer geformuleerde aanzet is het bestuur bezig met het eigen beleidsplan. Het bestuur stelt zich voor dit stuk ter discussie te stellen tijdens dan wel in samenhang met het Bouwhistorisch Platform op 20 november a.s. Op 19 april j.l. vond een interessante en geslaagde studiemiddag plaats, georganiseerd door de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek in samenwerking met de RDMZ. Na een aantal boeiende voordrachten, waarvan er één door Dirk de Vries voor zijn rekening werd genomen, vond de presentatie van het boek van Dik Berends "*Historische houtconstructies in Nederland*" plaats. In NRC/Handelsblad van 15 mei werd aan deze publicatie ruimschoots aandacht besteed. "Maar het beste is natuurlijk een oude boerderij op te zoeken, de lucht op te snuiven en met eigen ogen te aanschouwen op welke geraffineerde wijze de houten constructie het 'm lapt" schrijft recensent Dirk van Delft en wij zijn dat graag met hem eens. Dit jaar gaat de auteur, lid van ons bestuur en de gedreven organisator van het Bouwhistorisch Platform bij de RDMZ met pensioen. Vanzelfsprekend komen wij daarop terug in een volgende Nieuwsbrief.

Het SBN-bestuur is gestart met het voeren van gesprekken met aanverwante en bevriende organisaties. Op 4 april j.l. vond het eerste van deze gesprekken plaats en wel met het bestuur van het Convent van Gemeentelijke Archeologen. De uitvoering van de Conventie

van Malta stond tijdens de gedachtenwisseling centraal, maar ook de ingrijpende organisatorische veranderingen binnen de archeologische wereld bleven niet onbesproken. Een andere interessante ontwikkeling betreft de herstructurering van de Stichting het Nationaal Contact Monumenten (NCM in de wandeling). Het bestuur van het NCM is zodanig veranderd dat daarin nu alle landelijk werkzame organisaties op het terrein van de monumentenzorg zitting hebben, en dus ook de SBN. Het geeft de SBN de mogelijkheid wat dieper in de keuken van de monumentenzorg te kijken en haar stem te laten horen in het brede verband van de particuliere monumentenorganisaties. En natuurlijk ervaart de SBN de toetreding tot dit verbrede NCM-bestuur als een erkenning van het belang van het bouwhistorisch onderzoek.

In het juni-nummer van het tijdschrift Archis staat een boeiende beschouwing van prof. dr A. van der Woud over authenticiteit. Zijn betoog zal de bouwhistorische wereld ongetwijfeld aanspreken. In het dit artikel inleidende stukje wijst Arjen Oosterbaan op het feit, dat de steeds luider wordende stem van de bouwhistorici steeds meer weerklinkt en dat er in het denken over de monumentenzorg een zekere verschuiving van de kunsthistorische benadering naar de bouwhistorische benadering valt waar te nemen. De SBN hoopt natuurlijk dat de constatering van Oosterbaan juist is. Of in het rijksmonumentenbeleid echt sprake is van een dergelijke accentverschuiving, zal blijken bij de uitvoering van de RDMZ-beleidsplan "Monumenten breed bekeken" en de actualisering van het rijksmonumentenregister. Aan het stimuleren van deze accentverschuiving vanuit de SBN zal het niet liggen.

In de eerste helft van dit jaar vonden weer de gebruikelijke cursussen plaats. De belangstelling daarvoor blijft gelukkig onverminderd. Er zal dus op deze weg worden voortgegaan. In dit kader kan ook nog melding worden gemaakt van een eerste contact met de Hogeschool van Utrecht waar men onder het motto "Restauratie als kwaliteit van het collectieve geheugen" een HBO-plus opleiding restauratie aan het ontwikkelen is. Tenslotte tracht de SBN ook in internationaal verband de aandacht voor de bouwhistorie te verbreden. Ad van Drunen sprak op 9 februari voor het Nederlands ICOMOS-comité, waarna pogingen in het werk werden gesteld om het bouwhistorisch onderzoek tijdens het ICOMOS wereldcongres in oktober te Sofia op de agenda te krijgen. Daarvoor ijverde ook een aantal SBN-ers tijdens het Hausforschungscongres in Hongarije in juni. Het ligt in het verlengde hiervan in de bedoeling in 1997 een SBN-dag in Antwerpen te organiseren, want aan de aandacht in België voor de noodzaak van bouwhistorisch onderzoek valt nog wel wat te verbeteren.

En ondertussen gaat in woord, geschrift en daad het dagelijkse werk gewoon door. Dankzij de extra fl 275 miljoen, die het Kabinet voor het inhalen van achterstanden op het terrein van de monumentenzorg ter beschikking heeft gesteld, konden verschillende belangrijke restauraties van start gaan, waarbij bouwhistorisch onderzoek noodzakelijk is. In het NCM-bulletin schreef ik onlangs een stukje over de winst, die de monumentenzorg in 1996 heeft gemaakt. Dat geldt naar mijn indruk ook voor de bouwhistorie.

Gijs van Herwaarden, voorzitter SBN.

Herman Janse verlaat het SBN-bestuur

Ons bestuurslid en eerste voorzitter, dr ing Herman Janse, heeft besloten, nu hij op 21 september a.s. 70 jaar wordt, zich uit het SBN-bestuur terug te trekken. Hij wil zich in de komende jaren vooral met (bouwhistorisch) onderzoek bezig houden en echt verlost zijn van organisatorische en bestuurlijke besommeringen. Bij zijn terugtreden als voorzitter van de SBN in 1994 is al het nodige gezegd over zijn verdiensten voor de bouwhistorie als vak. De in zijn ogen te geringe aandacht en ruimte voor het bouwhistorisch onderzoek binnen het kader van het door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gevoerde wetenschappelijke beleid, hetgeen treffend werd geïllustreerd door de opheffing in het midden van de jaren tachtig van de bij de RdMz functionerende en door Janse geleide Afdeling Onderzoek en Documentatie, inspireerde hem om al in een vroeg stadium de voorzittershamer van de SBN ter hand te nemen. Herman moet daarbij gedacht hebben: "Niet binnen de RdMz? Dan maar daarbuiten", en wij kunnen nu vaststellen dat dat inderdaad beter werkte.

Herman, de SBN is je zeer erkentelijk voor wat je in woord, geschrift en daad voor het vak tot stand hebt weten te brengen gedurende vele jaren binnen de muren van de RdMz en de laatste vijf jaar daarbuiten, deels binnen de SBN. Drie wensen mogen deze afscheidswaardes vergezellen: in de eerste plaats, dat het je als "vrij" bouwhistorisch onderzoeker goed moge gaan, in de tweede plaats, dat je onze Nieuwsbrief in gedachten zult houden, want kennisoverdracht behoort het wachtwoord te zijn en te blijven, en in de derde plaats hopen wij je in onze kring te blijven ontmoeten.

Gijs van Herwaarden

Monumentencommissies in de praktijk

Op 23 januari j.l. werd in de Gertrudiskapel te Utrecht het eerste exemplaar van het rapport *Monumentencommissies in de praktijk* aangeboden aan C.E. van Esch en J.A.F.A. Timmermans. Door onderzoeker M.P.C. Bressers werd een onderzoek gedaan naar taken en samenstelling van gemeentelijke monumentencommissies (MC). Tussen 1989 en 1995 is een sterke toename van de MC's gebleken, maar vanwege de afwezigheid van richtlijnen in de Monumentenwet 1988 werd er ook een sterke pluriformiteit geconstateerd. Specifieke bestuurlijke aspecten als de onafhankelijkheid van de MC's versus hun politieke inbedding zijn hier minder van belang. Wel dienen enkele andere tendensen genoemd te worden. In het onderzoek wordt een tendens naar een integrale benadering (samenwerking/samensmelting MC en welstandstoezicht) bespeurd. De keuze van de

sprekers, beide uitgesproken voorstanders, versterkte dit. Of deze tendens ook werkelijk aanwezig is, mag mijns inziens betwijfeld worden, belangrijker is de vraag of het monument er ook werkelijk mee gediend is. Een toenemende globalisering steekt ook hier de kop op, de opname van bijvoorbeeld een stedenbouwkundige in de MC wordt dan ook vaak gesuggereerd en de inbedding in de ruimtelijke ordening, dan wel de plaatsing in een beeld-kwaliteitsplan of integratie met andere cultuurhistorische waarden spelen in dit verband. Dit vereist idealiter bij de leden van de MC's brede deskundigheid, lokale bekendheid en kennis van beleid; iedere commissie dus zijn eigen Prof. dr. ir. C.L.T.G. en dat is in de praktijk onmogelijk. Een andere tendens, misschien wel het gevolg van deze globalisering, is het toenemende belang dat eraan gehecht wordt om het gebouw goed in ogenchouw te nemen alvorens er (bij verbouwingsplannen) over te kunnen oordelen. Daartoe worden meer en meer externe deskundigen ingeschakeld. Er zijn ideeën dat dit in eerste instantie via de Regionale Steunpunten i.o. dient te lopen, maar ook bij de donateurs van de SBN is voldoende van de gevraagde (bouwhistorische) deskundigheid aanwezig. Wel is het zaak dat door de SBN in deze 'groeimarkt' voor voldoende 'nachwuchs' gezorgd gaat worden, waardoor ook in de toekomst inhoudelijke kwesties door inhoudelijke deskundigen van voldoende en goede argumentatie voorzien blijven worden. Mogelijk kan dit aspect meegenomen gaan worden in het vervolgonderzoek waarvan sprake was, naar de effectiviteit van de monumentencommissies. Het rapport *Monumentencommissies in de praktijk* is te bestellen bij de NCM, Sint Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

Ronald Stenvert

Symposium Archeologie en Bouwhistorie Rotterdam Papers

Op vrijdag 4 en zaterdag 5 oktober zal te Rotterdam het symposium 'Archeologie en Bouwhistorie; Techniek - Gebouw - Structuur' worden gehouden. Het symposium vindt plaats onder auspiciën van de Coördinatie Commissie van Advies inzake Archeologisch Onderzoek binnen het Ressort Rotterdam, in nauw overleg met de SBN. Het is de zesde in de reeks van symposia die de commissie sinds 1966 organiseert. In elk van deze symposia was archeologie een uitgangspunt. Afhankelijk van het thema werden onder andere archeologie en landschap, kastelen, handel, handelsplaatsen en handelswaar in hun relaties tot archeologisch onderzoek centraal gesteld. Dit jaar gaat het om de relatie tussen archeologie en het ons wel bekende bouwhistorisch onderzoek. Zowel de archeoloog als de bouwhistoricus doet onderzoek aan bouwwerken; de eerste - om het simpel te stellen - onder het maaiveld, de tweede daarboven. Vaak leiden de

omstandigheden ertoe dat de archeoloog ook niet meer dan de ondergrondse resten van een gebouw onder ogen krijgt, terwijl het voor de bouwhistoricus vaak moeilijk, zo niet onmogelijk is de wordingsgeschiedenis van een gebouw tot onder de keldervloer te traceren. De voor de hand liggende vraag of de archeoloog en de bouwhistoricus elkaar iets te bieden hebben, en zo ja wat, is het onderwerp van het symposium van 1996. Het symposium mag gerust gezien worden als een mijlpaal in de, in een stroomversnelling verkerende ontwikkeling en integratie van het bouwhistorisch onderzoek in Nederland, en in de door de SBN gevolgde strategie van de afgelopen jaren.

De inleiders zijn zowel archeologen als (bekende en onbekende) bouwhistorici, die zich recentelijk bezig hielden met onderzoek naar de bebouwde omgeving vanuit hun eigen vak, maar daarbij aansluiting zochten bij de andere discipline. Belangrijk is dat in veel gevallen aanvullend onderzoek naar geschreven, gedrukte of visuele bronnen werd verricht.

Uiteraard worden op het symposium veel praktijkvoorbeelden - uit Nederland en enkele uit België, Duitsland en Engeland - aan de orde gesteld. Met deze confrontatie van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek wordt echter in de eerste plaats beoogd inzicht te krijgen in de bijdragen die de beide disciplines tezamen aan onze kennis van de (geschiedenis van de) stedelijke bebouwing en de stedelijke structuur kunnen geven. Belangrijk zijn daarbij in de eerste plaats het verschaffen van inzicht in de toegepaste onderzoeksmethoden van archeoloog en bouwhistoricus en een antwoord op de vraag in hoeverre deze disciplines - met eventueel toegepast historisch onderzoek - elkaar hebben ondersteund en aangevuld.

Vanzelfsprekend komen ook de resultaten van de onderzoeken op het symposium aan de orde. Hoewel de meeste voordrachten een bepaalde casus betreffen zal niet teveel worden ingegaan op details daarvan. Een casus wordt opgevoerd om een tijdens het onderzoek verworven verder strekkend inzicht te demonstreren, dan wel om afwijkingen van tot dusver geldende opvattingen aan te tonen. De hier bedoelde inzichten en opvattingen betreffen de bouwtechniek, het gebruik van bouwmaterialen, de totstandkoming van bouwwerken en aanpassing daarvan aan veranderend gebruik, alsmede plaats en functie van (complexen van) bouwwerken in de historische stedelijke structuur. De onderwerpen beslaan de periode van de dertiende tot en met de zeventiende eeuw, enkele lopen uit tot de achttiende en negentiende eeuw. De voorlopige lijst van sprekers en onderwerpen luidt als volgt:

4 oktober: *John Schofield:* Archeologisch en historisch onderzoek dat leidde tot de reconstructie van het geheel verdwenen middeleeuwse Londen (zie ook de boekbespreking, verderop in deze nieuwsbrief); *Frank van der Waard:* Het onderzoek naar de middeleeuwse huizen van Groningen; *Koos Steehouwer:* De inrichting van de oudste stenen huizen in Nederland; *Bart Klück:* Structuur vanuit bouwhistorisch perspectief; *Sven Schütte:* Karolingische huizen in Keulen; *Arnold Carmiggelt:* Van houtbouw naar steenbouw in middeleeuws Rotterdam; *Wijnand Bloemink:* Bouwmateriaal en metselwerk in breder perspectief; *Gerrit Vermeer:* Onderzoek door middel van visuele bronnen naar de

ontwikkeling van Rotterdamse huizen in de 16e tot 18e eeuw; *Herman Janse*: Het rechtzetten van scheefgezakte torens in de 17e eeuw in Rotterdam en Kampen.

5 oktober: *Marie Christine Laleman*: Stedelijke ontwikkeling in Gent; percelen, huizen en bewoners; *Jan Thijssen*: De ontwikkeling van het Nijmeegse Begijnenhuis; *Ron Hulst*: Het Minderbroedersklooster in Maastricht, situering en belang voor de stedelijke structuur; *Mieke Smit, Theo van Mierlo en Jan van der Hoeve*: Het Cellebroedersklooster in Kampen; *Peter Bitter*: Huizen in Alkmaar in de 14e - 18e eeuw en hun bewoners, percelering; *Hemmy Clevis en Dirk de Vries*: De middeleeuwse bebouwing van de Kamperstraat in Zwolle, huizen en bewoners in relatie tot wijk en kerk; *Ronald Glaudemans*: Bouwhistorische inventarisatie Maaseik, percelering, verstening en stadsstructuur; *Harry Boekwijt*: Synthetiserend betoog aan de hand van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch.

De voordrachten zullen worden gepubliceerd in een bundel in de reeks *Rotterdam Papers*, die naar verwacht mag worden in 1997 zal verschijnen.

Deelname aan het symposium staat open voor alle donateurs van de SBN, of zij nu beroepsmatig of als amateur of belangstellende betrokken zijn bij bouwhistorisch en/of archeologisch onderzoek. De kosten van de deelname bedragen: voor één dag Fl. 40,= en voor beide dagen Fl. 80,=. U kunt uw deelname kenbaar maken door middel van het aanmeldingsformulier dat bij deze nieuwsbrief wordt meegezonden. Nadere informatie kunt u aanvragen bij BOOR, Rotterdam, tel.: 010-4777053.

Wij hopen velen van u bij dit voor de ontwikkeling van de bouwhistorische discipline zo belangwekkende symposium te mogen begroeten.

Ronald Glaudemans

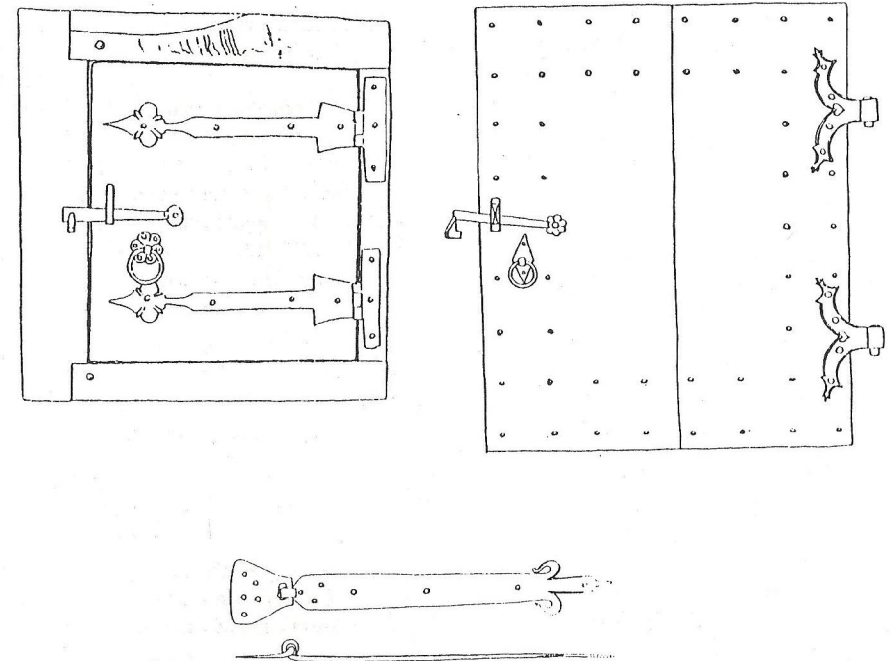
Hangwerk

De strijd, om bouwhistorisch onderzoek erkend te krijgen als derde pijler onder het behoud en voortbestaan van archeologisch erfgoed is een goede zaak. Het ontbreken van vooronderzoek door deskundigen van een restauratiewerk in spé kan zeer nadelig werken op het veiligstellen van waardevolle elementen tijdens het 'bouwrijp maken' van het project. Gegadigden zullen tijdens dat proces de containers met sloopmateriaal nauwlettend in het oog houden, met gerichte belangstelling voor leuke dingen zoals bijvoorbeeld bouwsmeedwerk. Zo worden deze zaken gered van vuilstort en oudijzerhandel, en aardige collecties opgebouwd. Dat kan in eerste instantie natuurlijk niet de bedoeling zijn. Het tijdig waarnemen en documenteren maakt dat belangrijke zaken wetenschappelijk

vastgelegd zijn en zonodig in verzekerde bewaring kunnen worden gesteld.

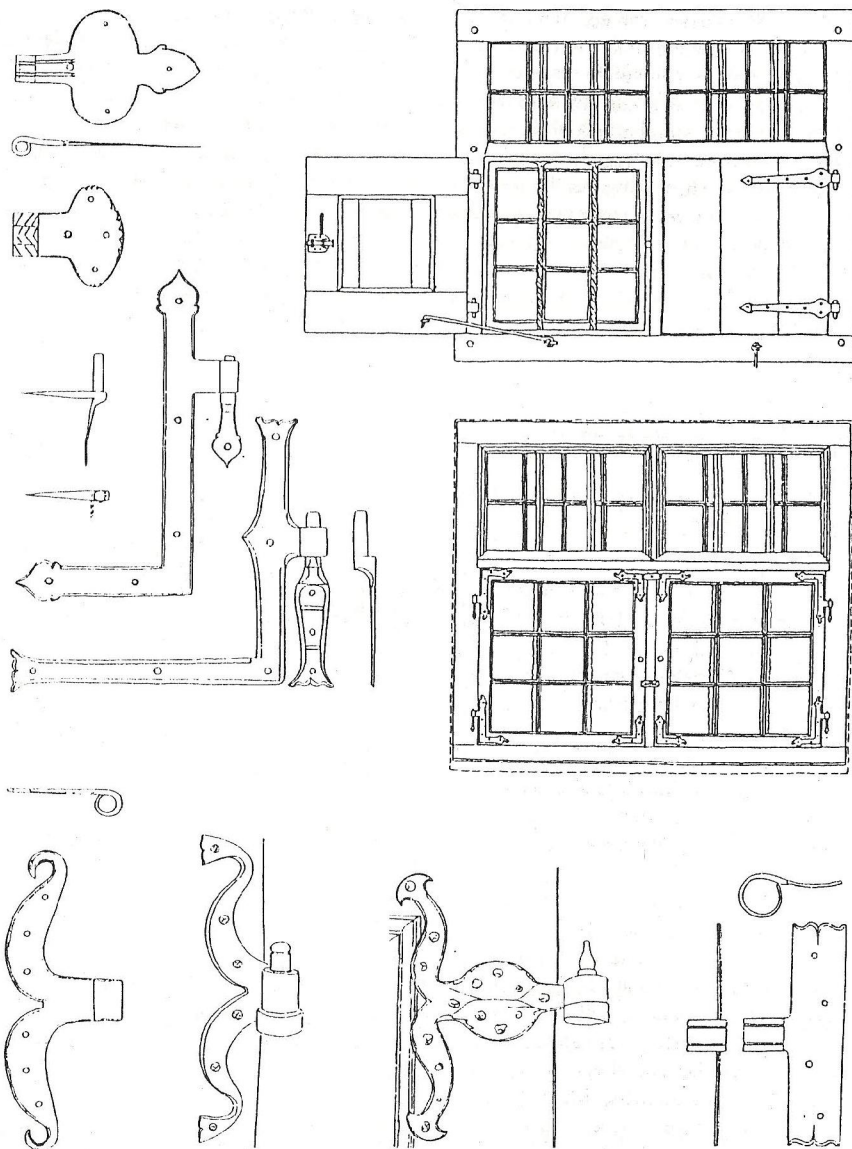
Schrijver dezes voltooid twee jaar geleden het boek 'Achter slot en grendel' en is thans bezig met de voorbereiding van een studie over hangwerk. Bij de uitwerking hiervan zal ook aandacht worden geschonken aan de dragers van hangwerk, zoals deuren, ramen, luiken, kasten, enz. Hieruit blijkt de samenhang tussen betrokken elementen.

Bij gehengen worden vijf soorten onderscheiden, namelijk: taats-, schakel-, duim-, schamier- en schaargehengen. Deze soorten zijn weer onderverdeeld in allerlei vormen. Voor zover bekend is het schakelgeheng een zeer zeldzame verschijning. Het vaste en gaande deel ervan zijn als de schakels van een ketting aan elkaar verbonden. Het geheng is dus niet uitneembaar. Voorbeelden zijn tot dusver in ons land wel in collecties, maar niet in werking waargenomen. Bij deze bijdrage wordt een keuze uit soorten en vormen van hangwerk en dragers afgebeeld.



Afb. 1 Links: Haarlem, Sint Bavo, luikje in sacristie (XVI). Rechts: Utrecht, Domkerk, luikje in sacristie (1552)

Onder: Obbicht (L), Huis Obbicht, schakelgeheng in collectie (XVI).



Afb. 2 Rechtshoven: Velp (NB), Capucijnenklooster Emmaus, kruiskozijn in werkhuis (XVIII). Verder diverse voorbeelden van hangwerk.

Het landelijk opereren van een aantal bouwhistorische bureau's brengt bij vergelijkende onderzoeken regionale en lokale verschillen in bouwopvattingen in beeld. Dat is meer dan een onderzoeker in zijn eentje tot stand kan brengen. Daarom doe ik graag een beroep op onderzoekers om, voor de tot standkoming van de studie over hangwerk, van hun documentatieresultaten gebruik te mogen maken. Daarbij denk ik aan het verstrekken/uitleenen van tekenwerk, foto's en/of negatieven van dragers (zo mogelijk van beide zijden) en beslag (los of in situ). Bij gebruikmaking van dit materiaal zal de herkomst ervan in de publicatie worden verantwoord. U kunt mij eventueel ook bellen voor een toelichting.

K.T. Meindersma
Havikshorst 35
9472 RK Zuidlaren
tel: 050-4095541

"BAUFORSCHUNG" all over the world

Maar liefst drie internationale congressen over bouwhistorie vroegen dit voorjaar om bijgewoond te worden. Het waren ook drie verschillende groepen bouwhistorici die de congressen organiseerden. In Leiden kwamen de onderzoekers van de klassieke gebouwen bij elkaar. In Székesfehérvár (Hongarije) hadden de leden van de Arbeitskreis für Hausforschung, met maar liefst 12 Nederlandse deelnemers, hun 'Tagung', waarvan in de komende Nieuwsbrief een verslag zal worden opgenomen. In Leuven had de Katholieke Universiteit ter gelegenheid van de 75ste verjaardag van prof. R. Lemaire, de oprichter van het Centre for Conservation, een congres georganiseerd, waar onderzoekers van oude gebouwen elkaar troffen. Een zeer uiteenlopend gezelschap van niet praktiserende bouwhistorici, dat met elkaar de term 'Bauforschung' gebruikte om te communiceren. Dat dit niet zo eenvoudig is, bleek wel in de workshop waar een definitie voor Bauforschung moest worden opgesteld. Waar heeft een Fransman of Belg het over als hij over "Bauforschuun" spreekt? Bedoelt een onderzoeker van een Griekse tempel of een Pompeyaans huis er hetzelfde mee? De aanwezige architecten en studenten van het Lemaire Centre droomden bij het woord van een mooie 'prent' van een buiten gebruik geraakt gebouw dat nodig onderhanden genomen moet worden. En wat verstaat professor Lemaire, de vader (le père) van het ICOMOS Charter van Venetië er zelf onder? Kortom een Babylonische spraakverwarring stond de deelnemers te wachten, een weinig aantrekkelijk vooruitzicht. Maar is de toren van Babel ook niet het symbool van gezamenlijk bouwen? Het is zonder meer hoopgevend dat bouwhistorie zo in de internationale aandacht staat. Als dat in 1965, toen het Charter van Venetië werd geproclameerd, ook zo was geweest, waren we nu een stuk verder geweest. Toen werd echter in het Charter, dat nota bene is opgesteld om monumenten als dragers van

informatie uit het verleden te behouden en te restaureren, het begrip bouwhistorie niet eens vermeld! Tussen de regels door kan de oplettende lezer er wel wat bouwhistorisch onderzoek vermoeden, maar zo duidelijk als archeologische opgravingen, waaraan een afzonderlijk artikel is gewijd, staat het er helaas niet. De ICOMOS wil aan deze ommissie wat doen door op de aanstaande Internationale Assemblée te Sofia 'Principles for the recording of monuments, groups of buildings and sites' aan te nemen. Deze regels zijn een goede aanvulling op het Charter van Venetië, maar ook hier wrekt zich toch wederom het gebrek aan een eenduidige term en definitie. Dat in Leuven iedereen het begrip *Bauforschung* gebruikte is een grote winst. Nu nog een door iedereen erkende begripsomschrijving en we kunnen verder bouwen. Het bezigen van de Duitse term is overigens niet zozeer bedoeld als een hommage aan de lange Duitse traditie op dit gebied, maar komt voort uit de voortrekkersrol van onze oosterburen. Uit de verschillende voordrachten werd duidelijk dat wij in Nederland zeker niet achterop lopen, met de theorie, noch met de praktijk. Onze werkwijze vertoont veel overeenkomst met die van de Duitsers. Ons stelsel van particuliere onderzoeksbureaus mag er zijn. De noodzaak van vooronderzoek wordt steeds vaker ingezien en als we de beleidsnota van de RdMz mogen geloven wordt het binnenkort ook een verplicht onderdeel bij de voorbereiding van restauraties. Wat vooral opvalt is de aandacht die in Nederland aan de relatief kleine woonhuismonumenten wordt gegeven. Op het vlak van het onderwijs hebben we echter een grote achterstand. Het is van groot belang voor de discipline bouwhistorie dat we in Europees verband onze contacten uitbreiden. Om onze werkmethoden te actualiseren, het onderwijs te verbeteren en mee te werken en denken aan de inhoud van "Bauforschung, of all terms".

Ad van Drunen

Bouwhistorisch (discussie-) Platform 20 november 1996

Het is al een beetje traditie geworden om het Bouwhistorisch Platform in november een speciaal karakter te geven. De SBN heeft onze gastheren van de Rijksdienst voorgesteld op 20 november van dit jaar te praten over de *bouwhistorische producten*. Opdrachtgevers vragen meestal om praktisch toepasbare onderzoeksresultaten, om doelgerichte inventarisaties en bruikbare adviezen. De bouwhistoricus is vanuit zijn vakdiscipline op de eerste plaats gericht op een wetenschappelijke vraagstelling en een verantwoorde werkwijze. Toch moet er een produkt geleverd worden waar beiden tevreden mee zijn. Daarnaast is het van groot belang dat de verhouding tussen kosten en baten redelijk is. De opdrachtgever moet waar voor zijn geld krijgen, anders verleent hij geen nieuwe opdrachten. De bouwhistoricus moet een redelijke vergoeding voor zijn inspanning krijgen, anders raakt hij aan de bedelstaf. Of hij levert een te duur produkt dat te weinig

bruikbaar is en kan in het vervolg opdrachten wel vergeten. Tussen deze problematiek door speelt nog de onderlinge relatie en concurrentie tussen de diverse bouwhistorische bureaus. Hoe (on)verstandig is het om ver onder de prijs van anderen te gaan zitten, of minder diepgaand werk te verrichten om een opdracht binnen te krijgen? Anderzijds is kartelvorming zeker zo funest voor de bouwhistorie.

We mogen niet om deze problematiek heen. Eén van de doelstellingen van de SBN is het denken en praten over deze netelige zaken te stimuleren. Vandaar dat we een collega uit Zwitserland gevraagd hebben om over de aanpak aldaar te vertellen. Heinz Pantly uit Winterthur is bereid om de produkten en de werkwijze van zijn bouwhistorisch bureau (toevallig ook IBID genaamd) te laten zien en er met ons over van gedachten te wisselen. Heinz heeft vroeger bij de overheid gewerkt en kent de vraagstelling van de zijde van de opdrachtgever. Nu heeft hij een middelgroot bouwhistorisch bureau met 10 tot 15 medewerkers en heeft werkwijzen ontwikkeld voor onderzoek, documentatie en inventarisatie. Ook de rapportages en adviesrapporten zijn zo samengesteld dat ze heel praktisch bruikbaar zijn voor de verschillende groepen gebruikers. Dus hou 20 november 1996 vast vrij in je agenda.

Ad van Drunen

Van het Bouwhistorisch Platform 13 maart 1996

'Vlaamse gevels' in Leiden - Jan Dröge

Op het bouwhistorisch platform van 13 maart j.l. besprak Jan Dröge het voorkomen te Leiden van een architectonisch element waarbij op de gevel van een dwars huis één grotere topgevel geflankeerd door twee kleinere gevels in maniëristische vormen te vinden is. Het mooiste voorbeeld hiervan is de gevel van het Leidse raadhuis uit 1596-'98. Een ander goed voorbeeld is het Gemeenlandshuis van Rijnland, met zijn gevel van de verbouwing uit 1597-'98. Al in het grachtenboek uit 1585 komt aan de Breestraat bij het huis van burgemeester Van der Werff een dergelijk motief voor. Ook bij de verbouwing van het Heilige Geestweeshuis in 1604-'07 werd het toegepast. Mede door de economische impuls van de lakenindustrie gaat het vanaf 1590 de stad Leiden voor de wind. Dit resulteerde in vele (openbare) gebouwen, waarbij maniëristische vormen werden toegepast, waaronder het genoemde motief. Ook zonder de flankerende gevels komen dergelijke rolwerk-gevels veelvuldig voor. Naast een zorgvuldig en spaarzaam toepassen van zandsteen, zijn in de gevels zorgvuldig uitgevoerde baksteendetails nodig. Voor het stadswerk werden deze details 's winters voorbereid door het in voren slijpen van de benodigde steen. Uit Jan's verhaal bleek dat er nog veel onderzoek nodig is naar de

(Leidse)architectuur en zijn bouwhistorische implicaties uit de periode 1590-1630. De huidige terminologie schiet daarbij te kort, 'Vlaamse gevels' als naam voor deze flankerende gevels dekt de lading onvoldoende. Ook de rol van stadsbouwmeester Claes Cornelisz. van Es verdient dit verband nog nadere aandacht.

Boerderij 't Hofke 13 in Tongerle - Rob Gruben

In opdracht van de gemeente Eindhoven hebben Rob Gruben en Ronald Glaudemans in 1995 de boerderij 't Hofke 13 te Tongerle onderzocht. De boerderij ligt in de oude kern van het dorp aan de noordzijde van het marktplein. Sinds 1832 is de situatie ter plaatse grondig veranderd: de middeleeuwse kerk is gesloopt en de rooilijnen zijn verlegd. Aanleiding tot het bouwhistorisch onderzoek vormde de rijke oogst aan archeologische vondsten (in een afvalkuil ten oosten van de boerderij, onderzoek door Nico Arts) en enkele uiterlijke kenmerken van het huis. De steunberen aan de noordzijde van de boerderij en een kruiskozijn in de rechter kopgevel (oostzijde) waren redenen tot de speculatie dat hier sprake kon zijn van een "moated site" en deden derhalve een grotere ouderdom van het huis vermoeden. De zuidelijke voorgevel in blokpleister en de linker zijgevel hebben een 19de-eeuws uiterlijk. Bij nader onderzoek bleek al gauw dat inwendig de volledige gebintconstructie nog aanwezig was. Er kunnen drie bouwfases worden onderscheiden. Een eerste uit ca. 1583, een tweede rond 1600 en een derde, met een ingrijpende verbouwing, in de 18de eeuw.

Bij fase 1 gaat het om een driebeukig hallehuis. De draagconstructie bestaat uit vier achter elkaar geplaatste ankerbalkgebinten, die dendrochronologisch gedateerd konden worden rond 1583. Alleen het derde gebint t.p.v. de brandmuur, die de scheiding vormt tussen woon- en bedrijfsgedeelte, staat nog op zijn oorspronkelijke plaats. De gebintplaten geven verdere informatie over deze oudste bouwfase. Op de zuidelijke plaat bevinden zich gezaagde merken en op de noordelijke gekraaste. Op beide platen ontbreekt het telmerk nr./, maar de telmerken // en /// bevinden zich wel op de plaat en/of het gebint, zodat de traveemaat van het woongedeelte en van de oorspronkelijke oostelijke gevelbeëindiging is te reconstrueren op ca. 3,15 m. De nummering op de zuidelijke gebintplaat geeft de westelijke beëindiging van de boerderij. De traveemaat is hier groter, namelijk ca. 4,6 m. Dit wil zeggen dat hier sprake is van een vrij ruime potstal, zoals in Brabant in de 16de en 17de eeuw regelmatig voorkwam. De plattegrond is bijna vierkant (12,5 x 11 m) en kenmerkend voor dit type Brabantse boerderijen uit deze periode.

In bouwfase 2 (rond 1600) werd de oostelijke gevel met gebint / gesloopt en werd ca. 3,4 m oostelijker een nieuwe gevel opgetrokken. Hierdoor ontstond een groter woongedeelte (9,7 m lengte) met 2 traveevakken. Daarbij werd het oude gebint / in de gevel opgenomen en het gebint // in zijn geheel opgeschoven. Het in de stenen kopgevel geplaatste gebint lijkt constructief niet noodzakelijk, maar is wel verklaarbaar in verband met een overkragend zolderfront, waarvan de volledige top bewaard is gebleven. In deze bouwfase staken de kinderbinten ter hoogte van de zoldervloer buiten de voorgevel uit. Dit ten behoeve van een soort houten erker die zich over de volle breedte van de middenbeuk uitstrekte. In de oude noordelijke zijbeuk werd in deze bouwfase tevens een onderkelderde opkamer met een kruiskozijn aangelegd (steenformaten gevel: 22/24 x 11 x 5,5/6 cm; 10

lagen = 69 cm).

Een tweede, ingrijpende verbouwing (fase 3), vond plaats in de 18de eeuw. De zuidelijke zijbeuk werd deels gesloopt ten behoeve van een gevel met vensters en een deur. De oostgevel werd wederom vervangen. Deze werd nu opgetrokken in steen en enigszins opgeschoven, dat wil zeggen onder het uitkragende zolderfront. Door het ondersteunen (of onderbouwen) van de uitkragende gebintplaten kon de volledige dakconstructie toch worden behouden en de oude gevel worden gesloopt. Voor het onderste deel van de gevel werden vermoedelijk bakstenen van de gesloopte zuidgevel hergebruikt. In het bovengedeelte, van nieuwere steen (21/22 x 9,5/10,5 x 5 cm, 10 lagen = 62 cm), werd een half kruiskozijn geplaatst (nu bolkozijn). In het bedrijfsgedeelte werden de gebintplaten ca. 2 meter verlengd ten behoeve van een nieuw schilddak. Deze platen werden door stijlen gedragen, die op hun beurt op, van muur tot muur lopende, dekbalken zijn gesteld. Hierdoor werd een maximale vrije ruimte, nuttig voor het bedrijfsgedeelte gecreëerd. Tenslotte werd in de 19de eeuw de westgevel vervangen en werd de inwendige indeling gewijzigd in een middengang met aanliggende kamers.

Elisabeth Stades-Vischer en Ronald Stenvert

Van het Bouwhistorisch Platform 24 april 1996

Drie grafboeken van de St. Jan van Gouda - A. Warffemius

Ab Warffemius vertelde hoe de bestudering van grafboeken van betekenis kan zijn voor het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van een kerk zonder dat er direct ook bouwhistorisch onderzoek wordt verricht. Samen met Bianca van den Berg, die een dissertatie voorbereidt over de St. Jan te Gouda, heeft hij de gegevens van diverse grafboeken verwerkt.

Het oudste grafboek behelst de begravingen in de jaren 1438-1489. Daarin zijn drie handschriften (A, B en C) te onderscheiden. Handschrift A beschrijft de graven van de oude hallekerk (1404-1412). Deze was toen driebeukig en had een driezijdige sluiting, te vergelijken met de Westerkerk te Enkhuizen. De graven waren 3-steen breed en 8-steen lang (1 steen: 39x39 cm). De rijen werden "lagen" genoemd en een "blauwe dorpel" zou de overgang van het schip naar het koor kunnen hebben gemarkeerd. De ligging van de graven bevestigt eerder archeologisch onderzoek, waarbij tussenkolommen werden aangetroffen en de hoek van de driezijdige sluiting. Een tweede handschrift (B) administreert de begravingen in de nieuw aangebouwde, verdubbelde zijbeuken en de begravingen in het nieuw opgebouwde, verhoogde transept (na 1475). Blijkbaar werd ook een begin gemaakt met de bouw van een koor met omgang. In het derde handschrift (C)

is duidelijk aangegeven waar de altaren waren geplaatst en ook worden de kapellen benoemd (b.v. "ijzeren kapel"). De notities van dit laatste handschrift vormden vermoedelijk de voorbereiding van een nieuwe administratie. Het nieuwe grafboek, van 1489 tot aan de reformatie in 1572, brengt door het aangeven van altaren, het plaatsen of verplaatsen van graven wederom een schat aan gegevens van bouwactiviteiten. In 1539 was het nieuwe koor gereed. Na de brand van 1552 werden de tussenkolommen van het oude schip verwijderd en heeft de kerk haar huidige vorm gekregen.

Grafboeken van de Oude Kerk in Delft - G. Berends

Van een zelfde strekking als de voordracht van Warffemius was de bijdrage van Dik Berends. Als gevolg van vele bouwwerkzaamheden ontstonden er ook bij de Oude Kerk talrijke wijzigingen in de plaatsing en de nummering van graven.

De bestudering en vergelijking van drie grafboeken resulteerde in de reconstructie van de plattegronden van de graven en een verfijning van de bouwgeschiedenis van de kerk. De graven binnen en buiten de kerk waren genummerd en de rijen werden "pleinen" genoemd. Behalve altaren, toegangsdeuren en andere interieurelementen werd soms ook iets over oude fundamenten vermeld. Interessant bleek bovendien de koppeling van het "binnen"- en het "buiten"-grafboek, waaruit ook de vele uitbreidingen en veranderingen aan de kerk waren af te leiden. Bijzonder zijn bovendien een aantal bakstenen met ingehakte "telmerken" in de buitenmuur van de noorder zijbeuk en het zuidkoor met de sacristie. In principe komen de merken overeen met de nummering van de pleinen. De nummers zitten echter niet overal op regelmatige onderlinge afstanden en stroken dan ook niet steeds met de gereconstrueerde pleinen.

In 1367 werd een nieuw grafboek aangelegd. Door de vermelding "gescreven uut den ouden boek" (een ouder grafboek daterend van omstreeks 1310, niet bewaard gebleven) kon worden vermoed dat de vergroting van het schip was voltooid. Na 1367 werd de zuiderzijbeuk verbreed. Er is tevens sprake van aanbouwen, bij de zijbeuken een "schuddemantel" (gebouwtjes waar de misgewaden werden bewaard), een "ballincshuus" (wijkplaats voor vervolgden) tussen de noordzijbeuk en de toren en een "loos" (bergplaats) aan de zuidoostzijde. In de boeken van na 1367 ontbreken nog de registraties van graven in het koor en de koorbeuken. Tussen 1390 en 1410 bleek de koorpartij met een O.L.Vrouwekoor en een sacristie, te zijn uitgebouwd.

Vanaf ca. 1420 werden de graven opnieuw geregistreerd in twee grafboeken, één binnen- en één buitengrafboek. Daaruit blijkt dat na 1420 het middenschip werd vernieuwd en de zijbeuken naar het westen langs de toren werden verlengd. De "schuddemantel" aan de noordzijde werd vergroot tot noordportaal en aan de zuidzijde ontstond een nieuwe reliquieënkapel (1482). Aan de zuidoostzijde werd in plaats van de bergplaats een grotere sacristie tegen het St. Joriskoor aangebouwd. Ook hadden de werkzaamheden van Anthonis en Rombout Keldermans (noorderdwarsarm, een nieuwbouw van het O.L.Vrouwekoor en van de sacristie als O.L.Vrouwekapel, 1510-'22) hun neerslag in de plattegrond van de graven.

Elizabeth Stades-Visser

Boekbespreking Medieval London Houses

In de *Archis* van maart 1996, p. 87-89 heeft een recensie gestaan van: John Schofield, *Medieval London Houses*, New Haven & London 1994, Yale University Press, 272 blz., prijs: fl. 118,80. ISBN 0-300-055578-1. Voor degenen die *Archis* niet elke maand als verplichte kost verslinden, volgt hieronder een verkorte samenvatting.

Of het nu gaat om Siena, Dyon, Lübeck, Brugge of Utrecht, de meeste Europese steden zijn trots op hun middeleeuwse oorsprong. Twee van de grootste middeleeuwse steden schitteren echter stevast door hun afwezigheid: Londen en Parijs. Voor Parijs is dat onbegrijpelijk, voor Londen gelden verzachtende omstandigheden. Van het indrukwekkende middeleeuwse Londen zijn slechts schamele resten over. Kleine stukken van Holborn, Barbican, Aldgate en het dunbevolkte deel aan de overkant van de Theems, te Southwark, bleven gespaard bij de grote stadsbrand in 1666. Belangrijke gebouwen als de Westminster Abbey en de Tower of London ontkwamen eveneens aan het vuur door hun perifere ligging, net als de Guildhall uit 1411-1440. Het merendeel van de historische structuur ging echter in rook op of verdween bij herbouw. En dat wat overbleef had daarna, net als de rest van de stad, sterk te lijden onder Duitse brandbommen of verdween naderhand bij de rigoureuze stadsvernieuwingsprojecten uit de jaren zestig.

Een onverwacht positief bijproduct van deze projecten was de mogelijkheid om op grote schaal archeologisch onderzoek te verrichten. De resultaten zijn sinds 1974 systematisch verzameld door John Schofield en verwerkt in zijn dissertatie. Daaruit is dit boek voortgekomen over *Medieval London Houses* uit de periode 1200-1600. Aangevuld met divers beeldmateriaal, soms nog van vóór de grote brand, of anders uit de achttiende of negentiende eeuw, alsmede foto's van de situatie van voor de oorlog en van de enkele overgebleven bovengrondse resten, slaagt hij erin een uitgewerkt beeld te geven van het middeleeuwse Londen. Daarbij blijkt het voornamelijk te gaan om huizen uit de vijftiende en zestiende eeuw met enkele uitzonderingen uit de dertiende eeuw. Zijn conclusie (p. 5) dat de verzamelde gegevens nu in kwalitatief en kwantitatief opzicht toereikend zijn om Londen de vergelijking met steden als Venetië, Siena, Parijs, Brugge of Lübeck goed te laten doorstaan, lijkt mij echter zowel in theoretisch als praktisch opzicht wat te optimistisch.

Wel is het een bewonderenswaardig gedegen boek met enorme informatiedichtheid. Van de meer dan 200 prominente wereldlijke gebouwen besproken in een van zijn belangrijkste bronnen, John Stows *Survey of London* uit 1598, zijn er door Schofield in het catalogusdeel 128 gelokaliseerd en beschreven. Aan dit catalogusdeel, dat een derde van het hele boek beslaat, gaan zes analytische hoofdstukken vooraf. Na bespreking van de opzet van het boek wordt een stedenbouwkundige schets van middeleeuws Londen gegeven, aan de hand van een getekend panorama uit circa 1540. Daarbij komen ligging van poorten en kerken kort aan de orde. Vervolgens richt Schofield zijn aandacht op de afzonderlijke wereldlijke gebouwen en gebouwencomplexen, in afnemende belangrijkheid

gegroepeerd.

Het vierde hoofdstuk over de historische ontwikkeling van de afzonderlijke vertrekken en hun ondelinge samenhang is misschien wel het meest waardevolle. Anders dan in Nederland met z'n straten vol smalle, diepe en hoogopgaande huizen, blijken in Londen veel van de (grotere) gebouwen te zijn gebouwd op een weinig regelmatige plattegrond en zijn de vertrekken om een binnenplaats gegroepeerd. Wel moet in dit verband bedacht worden dat in geen enkele andere Engelse stad zoveel prestigieuze gebouwen (inclusief kerken) in één relatief klein gebied samengebond waren.

In het voorlaatste hoofdstuk komen structuur en decoratie van deze huizen aan de orde, gevolgd door een laatste hoofdstuk over de constructie. Wat dat laatste betreft wijkt Londen niet veel af van andere middeleeuwse steden: voor de grotere huizen - doorgaans met binnenplaats - wordt overwegend natuursteen gebruikt en voor de kleinere panden aan de straat overwegend hout. Of het bij de laatstgenoemde panden om volledige vakwerkhuisen gaat blijft onduidelijk, maar is wel aannemelijk. Houten gevels aan de straatzijde hadden het grote voordeel dat ze, in tegenstelling tot de zware stenen gevels, meer mogelijkheden boden om zo veel mogelijk vensters aan te brengen. Ook waren uitbouwen makkelijker aan te brengen. Een van de mooiste houten erkers, die van Sir Paul Pidar's House aan de Bishopsgate uit 1599 (p. 103) is nog in het Victoria and Albert Museum te bewonderen.

Opvallend is het spaarzame gebruik van baksteen. Al in 1283 werd voor de uitbouw van de Tower of London baksteen uit Vlaanderen ingevoerd. De eerste Londense steenbakkers die rond 1404 met hun ambacht begonnen, wat in Europees verband rijkelijk laat genoemd mag worden, kwamen eveneens uit Vlaanderen. Over de mate waarin vanaf de vijftiende eeuw baksteen voor dragende muren of ter vulling van vakwerk in de Londense huizen verwerkt werd, blijven we echter in het ongewisse.

De gedegenheid van het boek heeft ook een nadeel en dat is dat de lezer door de overmaat aan details het zicht op het geheel dreigt te verliezen. De conclusies per hoofdstuk bieden onvoldoende uitkomst. Ook ontbreekt een afsluitend hoofdstuk met een vergelijking met andere (Engelse) middeleeuwse steden ten aanzien van constructie, structuur en ruimtelijke ontwikkeling.

Tijdens het lezen blijkt dat het onderwerp vooral vanuit een archeologische invalshoek is geschreven. De integratie met bouwhistorisch onderzoek, zo die al mogelijk was, heeft niet werkelijk plaats gevonden. Daarbij wrekt zich ook het feit dat de lezer niet duidelijk wordt wat er nog werkelijk staat en wat er na archeologisch onderzoek, bij nieuwbouw of op andere wijze is verloren gegaan. Maar met dit boek hebben we in ieder geval op papier een beter beeld van middeleeuws Londen gekregen en daar kunnen andere steden, vaak met meer overgebleven middeleeuwse substantie, een voorbeeld aan nemen.

Ronald Stenvert

Literatuursignalement

Baustoffversorgung spätmittelalterlicher Städte Norddeutschlands

Als literatuursignalement verdient het volgende boek vermelding: Antje Sander-Berke, *Baustoffversorgung spätmittelalterlicher Städte Norddeutschlands*, Köln/Weimar/Wien 1995, Böhlau Verlag, 301 blz., prijs 88 DM. ISBN 3-412-03895-4. Verschenen als deel A37 in de serie: *Städteforschung: Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster*. In dit, als proefschrift ontstane, boek, wordt op gedegen wijze gekeken naar de levering van bouwmaterialen tussen de 13de en begin 16de eeuw in het Noord-Duitse gebied gelegen tussen Bremen en Lüneburg, naar het zuiden toe tot aan de grens met Westfalen. Het onderwerp wordt vanuit de bronnen benaderd, maar uit de literatuurlijst blijkt een brede bekendheid met relevante publicaties tot die van Hollestelle en De Meyer & Van den Elzen toe. Het boek is onderverdeeld in drie hoofdstukken: 1. Produktionsstätten von Baumaterial als städtische Eigenbetriebe; 2. Private Baumaterialproduzenten. Ihre Bedeutung für die städtische Bauwirtschaft en 3. Die Bedeutung von Baumaterial für die städtischen Aussenbeziehungen. In het eerste en belangrijkste hoofdstuk komen de verwerving door de stad zelf van baksteen, kalk, natuursteen en bouwhout aan de orde. In het tweede hoofdstuk wordt de rol van private ondernemers geschetst, met als voorbeeld natuursteen en kalk import over de Weser voor het Bremer raadhuis in 1405. In het derde hoofdstuk wordt bekeken wat deze behoefte aan bouwmaterialen betekende voor de 'buitenstedse' relaties. Dit geschiedt aan de hand van vier voorbeelden: Hildesheim, Lüneburg, Hamburg en Stadthagen. Het boek wordt besloten met een aantal bijlagen waaronder die over oorkonden over de houtverzorging in Lübeck in de 14de en 15de eeuw, de baksteenprijzen te Lüneburg tussen 1322 en 1499 en de kopers van daktegels in Braunschweig in 1435.

Ronald Stenvert

Illustratie voorzijde: *Middelstum (Gr), Hervormde kerk, Noordelijke zij-ingang (ca. 1500).*